

نقش شیر به عنوان یک نمود(۱) و نماد جایگاه مهمی در تزیینات هنر ایران قبل از اسلام به ویژه در دوره اسلامی را به خود اختصاص داده است. این نقش در طول دوره‌های مختلف فرهنگ ایران مفاهیم خاصی را دربرداشته و شاید قدیمی‌ترین مفهوم نمادین نقش شیر در علم نجوم مورد استفاده قرار گرفته است. برج پنجم در «منطقه البروج» به نام برج اسد است که با نقش شیر نمایش داده می‌شود. در آثار هنری برجی مانده از دوره اسلامی نقش شیر به تنهایی و یا به صورت ترکیبی با دیگر نقوش مثل خورشید و یا گاو خصوصاً در دوره سلجوقیان (۵۹۰-۴۳۱ هجری) و بعد از آن به وفور دیده می‌شود. این نقوش بیشتر به دلیل مفاهیم نجومی آنها بر روی ظروف، سر در دروازه‌های شهرها نقش گردیده است.

نقش شیر به تنهایی و یا به همراه خورشید با مفهوم مذهبی بیشتر در آثار هنری اواخر دوره سلجوقیان، قرن پنجم و ششم هجری به بعد دیده می‌شود. هر چند مفهوم نجومی آن هم همچنان مورد توجه هنرمندان می‌باشد. در این مقاله سعی خواهد شد با ذکر مثال‌هایی به جنبه مذهبی این نقش پرداخته شود. نام امام علی (ع) در میان مسلمانان خصوصاً شیعیان همیشه با عظمت و توجه خاصی همراه بوده

است. اشعار بسیاری از شاعران و آثار هنرمندان خود گواه این مدعا می‌باشد. این اشارات گاه به صورت اسم علی (ع) و گاهی بر قالب نمادین «شیر» یاد شده است. به طور مثال ناصرخسرو در دیوانش چنین می‌سراید:

بهار دل دوستار علی
همیشه پر است از نگار علی
و یا:

شیر مبارزی که سرشته ست کردگار

اندر دل مبارز مردان محبتش

در بود مر مدینه علم رسول را

زیرا جز او نبود سزای امانتش

حکیم سنایی غزنوی در این مورد چنین می‌سراید:

سراسر جمله عالم پر ز شیر است

ولی شیری چو حیدر با سخاکو

مولوی چه در دیوان شمس و چه در مثنوی معنوی

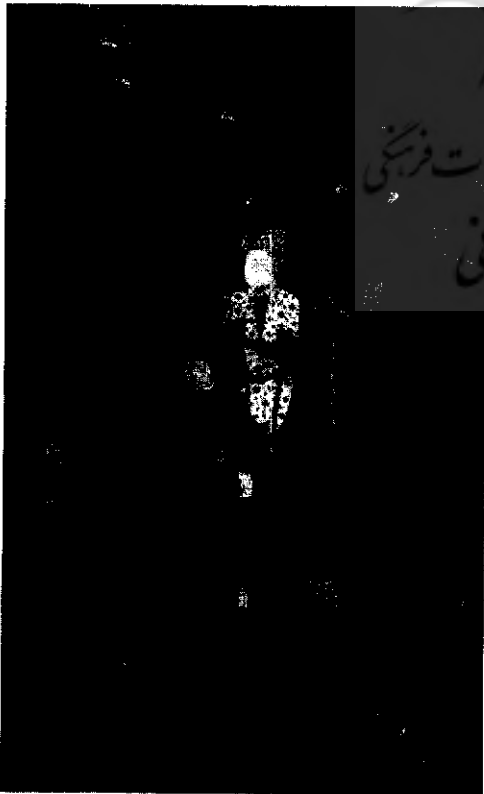
از امام علی (ع) به عنوان «شیر حق» یاد می‌کند. در

«زیارت مطلقه امام علی (ع)» در مفاتیح الجنان از

امام علی (ع) را به عنوان شیر صحنه‌های کارزار یاد

می‌کند. (۲)

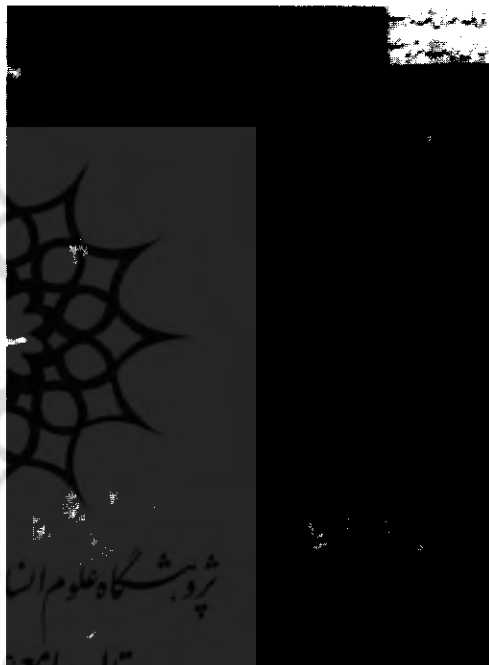
(شکل ۱)

نقش شیر، در هنر اسلامی

■ نقش شیر

از مهم‌ترین آثاری که حضرت علی (ع) را در هیبت شیر نقاشی کرده است تصویرگری صحنه‌هایی از معراج پیامبر اسلام می‌باشد. این نقاشی‌ها پیامبر را سوار بر براق در شب معراج نشان می‌دهند که در حال دادن «خاتم» خویش به امام علی (ع) می‌باشد. در این تصاویر امام علی (ع) به شکل شیر نقاشی شده است. این صحنه در بسیاری از معراجنامه‌ها و دیگر کتاب‌ها در نوره صفویه و حتی قاجار دیده می‌شود. یکی از زیباترین آنها مربوط به یک نسخه خطی به نام «فالنامه» منصوب به امام جعفر صادق می‌باشد که در اوایل حکومت صفویان در تبریز و یا قزوین نقاشی شده است. در این مجلس پیامبر اسلام سوار بر براق در وسط نگاره همراه با فرشته‌ها، در حال

دادن خاتم نبوت به شیری است که در سمت چپ قسمت بالا قرار گرفته. نقاشی شده است (شکل ۱). این نسخه خطی متعلق به مجموعه وور (Vever) می‌باشد.

■ نقش شیر همراه با خورشید

همان گونه که در مقدمه اشاره شد نقش شیر همراه با دیگر نقوش مثل خورشید، گاو و... آمده است. نقش شیر و گاو که به کرات در آثار هنری ایران خصوصاً قبل از اسلام دیده می‌شود بیشتر دارای مفاهیم نجومی می‌باشد. این نقش به صورت نبرد شیر بر گاو (گرفت و گیر) اگرچه دارای مفاهیم دیگری هم می‌باشد ولی اکثراً بیان‌کننده یک جدل کیهانی است. این نیرو در واقع نمادی از غلبه فصول بر یکدیگر است. گاو نماد زمستان و شب‌های طولانی و شیر معرف تابستان و روزهای گرم و همچنین نماد آغاز سال جدید و عید نوروزی می‌باشد. یکی از صحنه‌های نبرد شیر و گاو را می‌توان در سنگ

برجسته‌های تخت جمشید مشاهده نمود که در دوره اسلامی نیز این نقش در آثار هنری دیده می‌شود. نقش شیر و خورشید هم دارای مفاهیم نجومی و هم یک نماد مذهبی می‌باشد.

در ابتدا به طور خلاصه به مفهوم نجومی آن و سپس به مفهوم نمادین مذهبی آن اشاره می‌شود. در علم نجوم «منطقه البروج» دایره‌ای است که زمین حرکت انتقالی خود را در آن انجام می‌دهد. این دایره را به نوازده بخش برابر کرده‌اند. هر بخش را برج می‌گویند و هر برجی نامی دارد.

مدت زمانی که زمین یکی از نوازده بخش را می‌پیماید یک ماه شمسی است. این دوازده برج میان هفت اختر که یکی از آنها خورشید است تقسیم شده است. و یک یا دو برج دایره فرضی آسمانی ویژه یکی از اختران هفت‌گانه بوده و خانه آن اختر به شمار می‌رود. به طور مثال برج شیر (اسد) خانه خورشید می‌باشد. (۳) از نظر منجمین هرگاه کوکب خورشید در برج اسد (شیر) جای گیرد، زمان آسایش و آرامش است.

حمل با عقرب آمد جای بهرام
اسد خورشید را شد جای آرام
(گلشن راز شبستری)

به همین دلیل در علم نجوم نقش شیر و خورشید به عنوان نمادی خوش یمن مورد توجه منجمین، هنرمندان و مردم بوده است. سابقه این نقش به هزاره چهارم قبل از میلاد برمی‌گردد. (۴)

مفهوم مذهبی نقش شیر و خورشید در هنر اسلامی از اواخر دوره سلجوقیان به بعد مشاهده می‌شود. به خاطر تعصب و سرسختی سلجوقیان نسبت به شیعیان این نقش به عنوان نماد شیعه در امام‌زاده‌ها و مراکز شیعی و در دوره‌های بعدی در حکومت شیعیان مورد استفاده قرار گرفته است. در اینجا نقش خورشید به عنوان نماد پیامبر اسلام (ص) و شیر به عنوان نماد حضرت علی (ع) منظور شده است. فردوسی شاعر شیعی در شاهنامه در این مورد چنین سروده است:

نبی آفتاب صحابان چو ماه
بهم پشٹی یکدگر راست راه
منم بنده اهل بیت نبی
ستانیده خاک پای وصی

قابل ذکر است نقش خورشید به عنوان یک نماد در هنرهای تزئینی ایران نقش مهمی را ایفا کرده و در طول تاریخ مفاهیم زیادی را در برداشته است. قرص خورشید در نقش نمادین فروهر در آیین زرتشت بیانگر روزنه‌ای است که نور مینوی از آن به طرف زمین جریان پیدا می‌کند. در هنر دوره اسلامی شمسه، (کلمه عربی خورشید) به عنوان یک نقش در اکثر آثار هنری خصوصاً در تذهیب قرآن کریم مورد استفاده قرار گرفته است. در بعضی از آثار هنر اسلامی از نقش خورشید یا شمسه به عنوان نماد پیامبر استفاده کرده‌اند. این مفهوم نمادین در ادبیات هم آمده است. و به احتمال از آیه ۱۷۴ سوره نساء قرآن کریم برگرفته شده، خداوند کریم در این آیه

می فرماید: «ای مردم برای «هدایت» شما از جانب خدا برهانی محکم آمد «رسولی با آیات و معجزات فرستاده شد» و نوری تابان به شما فرستادیم» (۵). مولوی هم در این رابطه چنین سروده است:

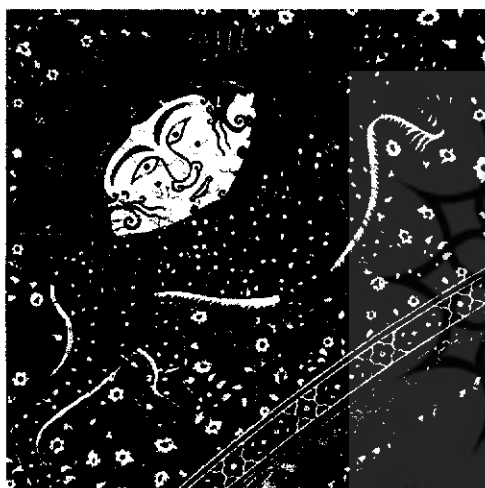
آفتاب آمد دلیل آفتاب گر دلالت باید از وی رخ متاب
نمونه تجسمی این مفهوم را می توان در نقاشی های معراج پیامبر شاهد بود که هنرمند در تصویر صحنه معراج به جای تصویر پیامبر اسلام نقش خورشید و یا شمشه قرار داده است. به طور مثال در خمسه نظامی که در قرن نهم هجری مصور شده است به جای تصویر پیامبر اسلام یک شمشه طلایی طرح شده و در داخل شمشه نام مبارک «محمد (ص)» نوشته شده و اطراف آن هم با دوازده ابرگ پیچشی تزیین شده است (شکل ۲). از طرفی دیگر استاد مهدی الهی قمشه ای در ترجمه و تفسیر دو آیه اول سوره نود و یکمین (الشمس):

«قسم به آفتاب و تابش آن هنگام رفعتش. قسم به ماه که پیرو آفتاب تابان است» می نویسد: شاید یک معنی آفتاب و ماه نبی و ولی منظور است. که چون خورشید و ماه عالم را روشن ساختند و خلق را از شب تاریک و ظلمات نجات دادند. احتمالاً هنرمندان شیعی هم به این دلیل نقش خورشید (نماد پیامبر) و شیر (نماد علی) (ع) را نماد شیعه قرار داده و از طرفی دیگر از نظر نجومی هم هرگاه خورشید در برج اسد قرار بگیرد. منبع آسایش و آرامش است و خورشید در نیرومندترین وضع خود قرار می گیرد. همان طوری که اشاره شد نقش شیر و خورشید از اواخر دوره سلجوقی به بعد در تزیینات بسیاری امامزاده ها و دیگر ابنیه به کار گرفته شد. یکی از زیباترین آنها نقش روی یک کاشی به شکل ستاره هشت پر زین فام است که در شوال سال ۶۶۵ هجری در کاشان برای تزیینات امامزاده یحیی ورامین ساخته شده است. این کاشی هشت پر دارای زمینه ای کرم روشن و نقش شیر خورشید با رنگ قهوه ای زین فام همراه با یک مجموعه دیگر از کاشی های ستاره ای هشت پر و چلیپا در موزه لوور پاریس نگهداری می شود (شکل ۳). در این کاشی نقش شیر در جلو و خورشید که نیمی از صورتش در پشت شیر پنهان شده نمایان است. فضا زمینه نقش علاوه بر اشعه های خورشید با نقش های تزیینی گل و برگ های اسلیمی پر شده است. در قسمت پایین هم طراح با طرح قسمتی از یک ماهی نقشی نمادین از آب و چشمه را احتمالاً بیان داشته است. زیرا بر اساس ادبیات آن دوره «چشمه خورشید» هم نماد پیامبر بوده است. (۶) در اطراف ستاره هشت پر هنرمند با خط تعلیق به نوشتن اشعار فارسی و تاریخ ساخت آن پرداخته است.

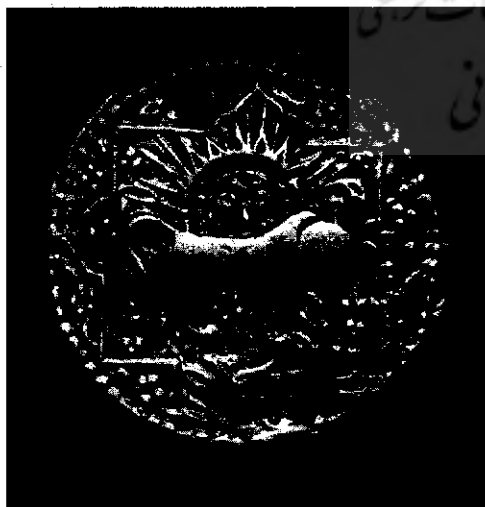
نقش شیر و خورشید در دوران مغول برای تزیینات ابنیه و سکه ها نیز مورد استفاده قرار گرفته است. به طور مثال یکی از سکه های دوره سلطان محمد الجایتو که از حاکمان شیعی ایلخانان می باشد و هم اکنون در موزه ملک تهران نگهداری می شود دارای نقش شیر و خورشید می باشد. نقش یکی از ایوان های مدرسه الغ بیگ تیموری در سمرقند هم با نقش شیر و خورشید تزیین

(شکل ۳)

(شکل ۴)

(شکل ۵)

شده است (شکل ۴). نقش شیر همراه با خورشید زینت بخش سکه های دوران صفوی خصوصاً در دوره شاه عباس بوده است (شکل ۵).

داشته که یکی از آنها شمشیر ذوالفقار علی (ع) و دیگری شیر و خورشید بوده است. در دوره محمدشاه قاجار برای این که بیرق رسمی ایران دارای یک علامت واحد گردد شمشیر ذوالفقار را به دست شیر که بر بالای آن خورشید قرار گرفته داده می‌شود تا حامی و حافظ استقلال ایران باشد.

متأسفانه جنبه‌های مذهبی نقش شیر و خورشید همراه با شمشیر ذوالفقار در دوران حکومت پهلوی روز به روز کم رنگ‌تر گردید به گونه‌ای که این نقش شیعی که پیش از هفتصد سال قدمت داشت با قرار دادن تاج پادشاهی بر فراز خورشید نبوت، آن را به یک نشان کاملاً سلطنتی و درباری تبدیل نمودند.

نقش شیر و خورشید شاید یکی از مظلوم‌ترین نشان‌هایی است که در طول انقلاب اسلامی همچنان ناشناخته باقی مانده است (در اوایل انقلاب، شاهنامه فردوسی هم چنین حالتی داشت).

از طرفی دیگر نقش شیر و خورشید سرخ همراه با نقش هلال احمر و صلیب سرخ تنها سه نشانی هستند که در بخش پزشکی سازمان ملل به ثبت رسیده و امروزه شنیده می‌شود سازمان ملل در نظر دارد که نقش شیر خورشید سرخ ایران را حذف و ستاره سرخ اسرائیل را جایگزین آن نماید.

نتیجه: یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های هنر در فرهنگ اسلامی ایران ارتباط تنگاتنگ هنر با مذهب است. محصول این ارتباط اندیشه و تفکری است که در آثار هنر اسلامی به وجود آمده که خود بیانگر هویت یک ملت است. هنر اسلامی مجموعه‌ای از آثاری است که هنرمندان مسلمان از منابع گوناگون آنچه را که مناسب با اندیشه، تفکر و جهان بینی اسلامی و خلق و خوی ایرانی بوده برگزیده و با نیروی خلاق خود آن را به صورت‌های گوناگون به وجود آورده و برای بقای هویت ملی و مذهبی برای نسل‌ها به یادگار گذاشته است. نقوش نمادین همچون نقش شیر-نقش خورشید و... هر کدام گنجینه‌هایی از هنر این مرز و بوم می‌باشند که شناخت آنها ضامن بقا و تداوم فرهنگ و هنر اسلامی کشور ماست. بر همه اندیشمندان و هنرمندان است که با کوشش و جد و جهد در بالندگی و گسترش هنر ایران معمول داشته و نسل جوان را با آن آشنا سازند و بستر، احیا و بسیاری از مفاهیم نمادین هنر اسلامی را فراهم سازند.

● پانویست‌ها:

- ۱- نمود نشان علامت / فرهنگ معین، ج ۴، تهران: انتشارات امیرکبیر، ص ۴۸۲۱.
- ۲- عباس قنّی، مفاتیح الجنان، تهران: انتشارات علمی اسلامی ۱۳۳۹، ص ۶۱۴.
- ۳- ن. بخخور تاش، نشان راز آمیز، تهران: انتشارات مؤلف، ۱۳۷۱، ص ۳۲۲.
- ۴- R. Etnin ghausen, The wade cup, in Arts Orientals, Vol. 2, University of Michigan, 1954.
- ۵- قرآن کریم، ترجمه مهدی الی قمشه‌ای، تهران: نشر سبحان، صص ۱۳۹-۲۰.
- ۶- محمد لاهیجی، شرح گلشن راز، تصحیح محمدرضا برزگر، تهران: انتشارات زاوَره، چاپ اول، ۱۳۷۱، ص ۲۷۷.

(شکل ۶)

(شکل ۷)

در دوره قاجار نقش شیر همراه با خورشید، نقش روی یک سکه طلا بیست تومانی می‌باشد که در سال ۱۲۱۱ هجری در تهران ضرب شده است. در این سکه به روی خورشید که بر پشت شیر قرار دارد «یا محمد» و بر قسمت پایین شیر «یا علی» نوشته شده است. (شکل ۶) شیرهای سنگی از دیگر آثاری هستند که در امام‌زاده‌ها و گاهی هم به عنوان سنگ قبر احتمالاً از دوران قاجار بر جای مانده‌اند. نمونه‌های این شیرهای سنگی را می‌توان در امام‌زاده دب امام و امام‌زاده هارون ولایه اصفهان دید. این شیرها از آنجایی که بیشتر در امام‌زاده‌ها قرار دارند و خورشید به صورت شمسه تزئینی روی شانه راست آنها و در سمت چپ آنها شمشیر (گاهی اوقات ذوالفقار) قرار دارد، دارای مفاهیم نمادین مذهبی هستند. (شکل ۷).

با توجه به این موضوع که شیرهای سنگی در یک طرف شمسه و در طرف دیگر شمشیر حک شده است قابل مقایسه با گفته لویی دوپو در کتاب «تاریخ ایران» است. او می‌نویسد یکی از امتیازات پادشاه ایران حق برافراشتن بیرق‌هایی است که روی یکی از آنها شمشیر ذوالفقار علی (ع) نقش شده و روی عکس دیگر خورشید در حال ورود به برج اسد دیده می‌شود. از طرفی دیگر روایت است تا عهد فتحعلی شاه قاجار ایران دو بیرق